

CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN DİALOJİ MƏTNİN YARANMASINDA ROLU

Dialoji nitq ünsiyyətin daha canlı formasıdır. Güman etmək olar ki, dialoq nitqinin ən qədim forması ən sadə xəbəri başqalarına çatdırmağa xidmət edən işarə səciyyəli replikadır. Bununla yanaşı, replika şəklində dialoq nitqi onun sosiallığının funksiya və strukturunu müəyyənləşdirən ən sadə formadır. Dialoq nitqinin inkişaf etmiş və mövzu baxımdan istiqamətləndirilən növü sosiallığın funksiya və strukturunun mahiyyətə fərqləndiyi söhbətdir. Söhbət qarşısında psixoloji səciyyəli və geniş sosial idraki əhəmiyyətli vəzifələr qoyula bilər. Bütün bunlar söhbət şəklində dialoq nitqinin ictimai funksiya və quruluşunu genişləndirir və mürəkkəbləşdirir.

Sadə cümlənin strukturu onun formal tərəfidir, modelləşməsidir. Sadə cümlə mürəkkəb linqvistik hadisə kimi öyrənilir. Həmin forma və vahid, onun məzmun və mahiyyətinin böyük elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Sadə cümlənin qrammatik və semantik strukturu ayrıca funksionallaşır. Bu dialektik prinsip mürəkkəb dil işarəsinin forma və məzmununun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir.

Dialoqda sadə cümlə kommunikativ vahid kimi də fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilinin faktik materialları əsasında dialoqun sadə cümlələrinin strukturu leksik-semantik, morfoloji və sintaktik-funksional planda öyrənilmişdir. Məsələn, türk dilinin sadə cümlələrinin göstərilən əlamətləri A.N.Baskakov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Dialoqa məxsus cümlənin iki struktur tipi- cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin türk dilindəki xüsusiyyətləri, modallıq və cümlə, cümlə üzvlərinin ifadə imkanları və s. araşdırılmışdır [1, s. 73].

A.N.Baskakov türk dilinin dialoq cümlələrini struktur-semantik planda, iki səviyyədə - morfoloji və sintaktik səviyyələrdə öyrənmişdir. Mürəkkəb cümlə problemi türk dillərində komponentlərin təsnifi ilə sıx şəkildə bağlıdır, müəyyənləşdirilmiş, dəqiqləşdirilmiş budaq cümlələrin ölçüləri ilə əlaqədardır. Mürəkkəb cümlə bu alimin tədqiqatında maksimal sintaktik vahid kimi araşdırılıb. Mürəkkəb cümlənin semantik-struktur aspektləri, örtülü və açıq tərəfləri, çevik və qeyri-elastik cəhətləri, cümlənin parataksisi və hipotaksis xüsusiyyətləri fərqləndirilmişdir [3, s. 125].

Dialoqda minimal və genişlənmiş strukturlu cümlələrdən istifadə olunur.

1. Minimal struktura makik cümlələr: Sona xanım. Bəs sən qabağına çıxan olmadı? Heydər bəy. *Niyə olmadı?* Kursivlə verilmiş ikinci sual cümləsi minimal quruluşa malikdir.

2. Genişlənmiş struktura makik cümlələr: Nargilə. Bu həyatın bizim üzümüə nə vaxt gülməyinə inanmıram [4, s. 61]

Türk dillərindən biri kimi müasir Azərbaycan dilinin dialoq nitqinə məxsus sadə cümlələr aktant və determinantlardan asılı olaraq müxtəlif struktur tiplərə bölünür. Bu tip sadə cümlə strukturunun inkişaf gedisinə nəzər salaq:

1) yarımçıq- model - Səlim, məni ora apararsan?- Hara?-Ora...o qadının yanına

2) Bütöv- model: Usta apardı.

Genişləndirilmiş- model Qarının elə bil çiçəyi çırtladı [5, s. 83]. Sən mənim ilkinsən. Sən onun yadigarısan. Səni təzə mənzildə təbrik edirik [8, s. 112].

3) Çevrilmiş model: Dəmir çəpərlərdən dar pillələrlə çaya tərəf endi [9, s. 85]

Dialoqun istənilən məqamında cümlənin müxtəlif komponentlərinin düşümlü mümkündür. Belə ki, nitq fikrin ifadəsi üçün bir o qədər də vacib olmayan üzvlərin ixtisarı kimi güclü nəzəriyyəyə malikdir. Dialoqda danışanın məqsədindən asılı olaraq, funksional-struktur nöqtəyi nəzərindən müxtəlif tip sual cümlələri işlədilir. Onların bir qismi sırf yeni informasiya əldə etmək, bir qismi fikri tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədi güdürsə, digər bir qismi isə sadəcə olaraq, üslubi məqamda təkrar sual xarakteri daşıyır. Yeni informasiya əldə etməyə xidmət edən sual cümlələri dialoqun əsas özəyini, təməlini təşkil edir. Dialoji qısaltma (kəsmə):- Qulaq as, gör nə deyirəm. Mən səndən gizlətmisəm. *Bu uzun illərdə bir neçə sirri* [10, s. 56].

Sadə cümlənin baş üzvlərin iştirakına görə iki tipi vardır - c ü t t ə r k i b l i və t ə k t ə r k i b l i cümlələr. Cüttərkibli sadə cümlələr baş üzvlərin və ya baş üzvlə yanaşı ona aid tərkiblərin iştirak etdiyi sintaktik vahidlərdir. Təktərkibli sadə cümlələr isə baş üzvlərdən biri və ona aid olan tərkiblərin iştirak etdiyi sintaktik modeldir.

Müasir Azərbaycan dilinin dialoqlarında cüttərkibli sadə cümlənin bir neçə quruluş tipləri fərqləndirilir: müxtəsər cümlələr, geniş cümlələr, bütöv cümlə, yarımçıq cümlə.

Dialoqda müxtəsər və geniş cümlələr baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına və bunlar arasında olan qarşılıqlı əlaqəyə görə təsnif edilsə, bütöv və yarımçıq cümlələr quruluş tamamlığına görə növlərə bölünür. Əgər müəyyən quruluşa malik olan cümlə tipinin bütün üzvləri yerindədirsə, onda cümlə cüttərkibli hesab edilir.

Bəzi üzvləri buraxılmış, lakin bərpə oluna bilən cüttərkibli cümlə növü isə yarımçıq cümlə adlanır.

Dialoqun xəbəre görə müəyyənləşən cüttərkibli cümləsi: *Köhnə əkinçiyəm- kənd adamıyam* [12, s. 91].

Cüttərkibli cümlələr müxtəsər və geniş olur.

Dialoqun müxtəsər sadə cümlələri

Mübtədə və xəbər əsasında əmələ gələn müxtəsər cümlələrdə genişləndirici – determinant üzvlərin olmaması başlıca sintaktik əlamətdir. Bu cür cümlələrin mübtədə və xəbəri leksik yolla – müstəqil sözlə ifadə olunan mübtədə məntiqi subyektdə, xəbər isə predikata uyğun gəlir. Müxtəsər cümlənin mübtədə və xəbəri Azərbaycan dilində həm adlarla, həm də fellərlə ifadə olunur.

a) mübtədəsi isimlə, xəbəri fellə ifadə olunan müxtəsər cümlə və yaxud Mi+Xf modifikasiyası. Məs.: Kərəməli

diksindi [11, s. 14].

b) Mübtədə və xəbəri isimlə ifadə olunan müxtəsər cümlə və yaxud Mn+Xn modifikasiyası. Məs.: Murad əsəbləşdi [11, s. 26].

c) Mübtədası əvəzliliklə xəbəri felle ifadə olunan müxtəsər cümlə və yaxud Mə+Xf modifikasiyası. Məs.: O gəldi.

ç) Mübtədası əvəzliliklə, xəbəri isimlə ifadə olunan müxtəsər cümlə və yaxud Mə+Xi modifikasiyası. Məs.: Mən mühəndisəm.

Belə cümlələrdə sintaktik üsul predikativliyin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Bu cümlələrin xəbəri morfoloji əlamətsiz, yəni sıfır əlaməti ilə ifadə olunur.

e) Mübtədası isimlə, xəbəri sifətlə ifadə olunan müxtəsər cümlə yaxud Mi-Xs modifikasiyası. Məs.: Ulduz gözəldir.

Göründüyü kimi, -dır, -dir, -dur, -dür xəbərlilik şəkilçisi təkcə Azərbaycan dilində müxtəsər cümlənin adla ifadə olunmuş xəbərində işlənir.

Müxtəsər cümlələr geniş baş üzvlərdən də ibarət olur. Baş üzvlər təyini söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə edilir. Azərbaycan dilində müxtəsər cümlələrin mübtədə və xəbəri söz birləşmələrindən ibarət olur. Bu cəhətə görə də qohum dillərin sintaktik quruluşu uyğunluq təşkil edir. Məs.: Xidmətçinin dizləri qatlandı.

Cüttərkibli cümlənin bu növü Azərbaycan dilində məsdər və feli sifət tərkibləri ilə də ifadə olunur. Məs.: Pəncərədən baxan bacımdır.

Beləliklə, müxtəsərüttərkibli sadə cümlələr sintaktik quruluş baxımından oxşarlıq təşkil edir, bu tip monopredikativ vahidlərin birinci tərəfi leksik yolla ifadə olunur.

Dialog şəraitindəüttərkibli cümlənin mübtədası xəbərin şəxs əlamətinə görə müəyyənləşən tipi də geniş yayılmışdır.

Cüttərkibli cümlələrdə baş üzvlərin iştirakı vacibdir. Lakin dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, mübtədası I və II şəxslərin tək və cəmində olanüttərkibli cümlələrdə mübtədə üslubla bağlı buraxıla da bilər. Bu zaman buraxılmış baş üzv cümlənin məzmununa və xəbəre əsasən müəyyənləşir. Bəzi dilçilərüttərkibli cümlənin formal xarakterik əlamətlərini (baş üzvlərin hökmən iştirakının vacibliyini nəzərə alır) və cümlədə mübtədanın olmamasına əsaslanaraq bu cür cümlələri təkərkibli növə daxil edirlər.

Lakin dilçilikdə belə bir fikir də vardır ki, mübtədası şəxs şəkilçisi ilə müəyyənləşən cümlələr təkərkibli cümlələrə ancaq formal cəhətdən, yəni mübtədanın iştirak etməsinə görə oxşayır. Məs: Mələyin başına gələnəri indi eşitdim.

Bu cümlələrin mən şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədaları buraxıldığına baxmayaraqüttərkibli bütöv cümlələrdir.

Çünki buraxılmış mübtədə cümlənin xəbərinə görə müəyyənləşir. Buraxılmış mübtədanı isə asanlıqla əvvəlki yerinə bərpa etmək olar. Dialogunüttərkibli sadə cümlələrin üzvlərinin sıralanmasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Belə ki, dialogunüttərkibli cümlələrdə əvvəl, xəbər sonra gəlir; məs: Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü [6, s. 123].

Nümunələrdən göründüyü kimi,üttərkibli cümlələrdə mübtədə qrupu əvvəl, xəbər qrupu isə sonra gəlir.

Cüttərkibli cümlələrdə söz sırası fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Dialogunüttərkibli geniş cümlələrdə xəbər əvvəl, mübtədə sonra, daha sonra isə xəbəre aid ikinci dərəcəli üzvlər gəlir.

Dialogunüttərkibli cümlələrində genişləndirici tamamlıq və zərfliyin inversiyasına daha çox təsadüf olunur.üttərkibli cümlələrdə bu cür sıralanma Azərbaycan danışıq dili üçün də səciyyəvidir.

Cüttərkibli cümlələr "mübtədə + xəbər", "mübtədə qrupu + xəbər qrupu" quruluşlu polielementli tiptən ibarətdir. "üttərkibli sadə jümlələr öz mənasına görə təfəkkür aktı kimi məlum, konkret təfəkkür və nitq əşyasını həmin təfəkkür və nitq aktı üçün səciyyəvi olan hər hansı ümumiləşdirici dinamik əlamətlə mücərrəd qarşılaşdırma yolu ilə öz strukturunda adekvat olaraq predikasiya ifadə edir.

Məs.: Adamlar sıxlaşdılar. Zabıtlə dilmancı bir - birinin üzünə baxdılar. Dilmanc zabitin ürəyindən keçənləri duydu [7, s. 68].

Dialogunüttərkibli cümlənin müxtəlif struktur tipləri mövjuddur: m ü x t ə s ə r və g e n i ş ; t ə s d i q və i n k a r cümlələr.

Dialog şəraitində işlənənüttərkibli cümlələrin tərkibində şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş mübtədə ya işlənir və ya buraxılır. Bu cür cümlələrin buraxılmış mübtədasının hansı şəxs əvəzliyindən ibarət olması xəbərdəki şəxs göstəricisinə görə müəyyənləşir. Bunları təkərkibli vəüttərkibli hesab edən dilçilər var. Ümumiyyətlə, tarixən danışıqda, eləcə də dialogda ilk olaraqüttərkibli cümlələr mövcud olmuş, yəni cümlədə hər iki baş üzv iştirak etmiş, təkərkibli quruluş tarixən şəxslı cümlələrdən bu və ya başqa səbəbə görə cümlənin baş üzvlərindən birinin düşməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Biz belə cümlələri dialog mətnləri üzrə təhlil edərəküttərkibli hesab edirik, ona görə ki, mübtədası şəxs şəkilçisi ilə müəyyənləşən cümlələr təkərkibli cümlələrə ancaq formal-struktur baxımından, yəni mübtədanın yoxluğuna görə eyniyyət təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
2. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1963, 114 s.
3. Cavadov Ə. Təkərkibli cümlə. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963, 283 s.
4. Cavadov Ə.M. Təkərkibli cümlələrdə sözlərin sırası. Müasir Azərbaycan dili. III, sintaksis, Bakı: Elm, 1981, 215 s.

5. Halliday M.A. Language as code and language as behaviour: A systemic-functional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue. Vol.: Language as semiotic. L 4 Dover (N.H.), Pinter, 1984. 236 s.
6. İsmaylova M. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017, 33 s.
7. Kazimov İsmayıl. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, 2021, 264 s.
8. Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 5 cild, Bakı: Nurlan, 2008, 321 s.
9. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
10. Kazimov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Elm, 2019, 608 s.
11. Mir Cəlal Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 383 s.
12. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 3 cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.

Açar sözlər: Cümlə, cümlə üzvləri, mətn, dialoq, konstruksiya

Key words: Sentence, sentence members, text, dialog, construccion

Ключевые слова: предложение, члены предложения текст диалог строительство

Karakoç Ruqıyyə

Cüttərkibli cümlələrin dialoji mətnin yaranmasında rolu

Xülasə

Danışq sintaksisinin elmi-praktik əsaslarını öyrənmək üçün dialoji şəraiti, bu fonda özünə yer etmiş yarımçıq, elliptik və bütöv strukturu nəzərdən keçirmək müsbət nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Dialoq nitqin əsasını təşkil edən sintaktik vahiddir. Ona görə də dialoqun özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu nitq parçasında hər bir dilin spesifik struktur-semantik prosesləri baş verir. İnsan düşüncələrini bu nitq vasitəsilə də ifadə edir. Dilin dialoji formasında bir deyil, bir neçə, iki, üç və s. şəxs iştirak edir. Onlar gah dinləyici, gah da nətiq olaraq növbələşirlər. Bundan əlavə, danışanların hər birinin nitqi özündən əvvəlkinin nitqi ilə bağlanır.

Dialoji nitq şifahi nitqin müxtəlif cəhətlərinə və ümumilikdə danışq nitqinə aiddir. Onda xüsusi, əvvəlcədən hazırlanmış nitq və bir sıra hazır frazaların olmaması monoloji nitqdən fərqləndirilən amillərdən biridir. Bu isə onunla bağlıdır ki, dialoji nitqdə partnorun nitq prosesində nə deyəcəyi əvvəlcədən məlum deyil və sərbəst, lakonik vasitələrlə nitqi zənginləşdirməyə imkan verir. Bununla bərabər, əvvəlki dialoji nitq geniş şəkildə digər əlamətləri ilə fərqlənir, yəni şifahi dilin ekspressivlik və emosionallıq elementləri ilə səciyyələnir.

Dialoqun cüttərkibli cümlələrində əksərən mübtəda məntiqi subyektə, xəbər isə məntiqi predikata uyğun gəlir. Belə cümlələrin modifikasiyalarının strukturunun müxtəlifliyi cümlənin təşkieci komponentlərinin leksik-qrammatik əlamətləri ilə şərtlənir. Bu cür cümlələrin quruluşundakı müxtəliflik kəmiyyət və keyfiyyət xarakteri daşıyır.

The role of compound sentences in creating dialogic text

Summary

In order to study the scientific-practical foundations of conversational syntax, it is possible to obtain positive results by considering the dialogic conditions, the incomplete, elliptical and complete structure that is embedded in this background. Dialogue is a syntactic unit that forms the basis of speech. Therefore, dialogue has its own syntactic features. Specific structural-semantic processes of each language take place in this part of speech. A person expresses what he thinks through this speech. In the dialogic form of the language, not one, but several, two, three, etc. person is involved. Sometimes they take turns as listeners and sometimes as speakers. In addition, the speech of each of the speakers is connected with the speech of the previous one.

Dialogic speech refers to various shades of oral speech and conversational speech in general. The absence of special, pre-prepared speech and a set of ready-made phrases is one of the factors that distinguish it from monologue speech. This is due to the fact that in dialogical speech it is not known in advance what the partner will say in the speech process, and it allows to enrich the speech with free, laconic means. At the same time, earlier dialogic speech is widely distinguished by other features, that is, it is characterized by elements of expressiveness and emotionality of oral language.

In the two-part sentences of the dialogue, the message usually corresponds to the logical subject, and the message corresponds to the logical predicate. The diversity of the structure of the modifications of such sentences is determined by the lexical-grammatical characteristics of the constituent components of the sentence. The diversity in the structure of such sentences is quantitative and qualitative.

Роль сложных предложений в создании текста

Резюме

Для изучения научно-практических основ разговорного синтаксиса можно получить положительные результаты, рассматривая диалогические условия, незавершенную, эллиптическую и полную структуру, заложенную в этом фоне. Диалог – это синтаксическая единица, составляющая основу речи. Поэтому диалог имеет свои синтаксические особенности. В этой части речи происходят специфические структурно-семантические процессы каждого языка. Через эту речь человек выражает то, что думает. В диалогической форме языка не один, а несколько, два, три и т. д. участвует человек. Иногда они по очереди выступают в роли слушателей, иногда в качестве ораторов. При этом речь каждого из говорящих связана с речью предыдущего.

Диалогическая речь относится к различным оттенкам устной речи и разговорной речи в целом. Отсутствие специальной, заранее подготовленной речи и набора готовых фраз является одним из факторов, отличающих ее от монологической речи. Это связано с тем, что в диалогической речи заранее неизвестно, что

будет говорить партнер в речевом процессе, и это позволяет обогатить речь свободными, лаконичными средствами. В то же время ранняя диалогическая речь широко отличается и другими особенностями, то есть характеризуется элементами выразительности и эмоциональности устной речи. В двусоставных предложениях диалога сообщению обычно соответствует логическое подлежащее, а сообщению — логическое сказуемое. Разнообразие структуры модификаций таких предложений определяется лексико-грамматическими характеристиками составляющих компонентов предложения. Разнообразие структуры таких предложений бывает количественным и качественным.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova